

گونه شناسی نشانه‌های سنگ مزار
ارامنه گورستان‌های خویگان علیای
فریدون‌شهر / ۱۸۳-۱۹۵

نمونه سنگ قبور، ۲۰۱۳-۱۶۰۰
میلا دی، مأخذ: نگارنگان.

گونه شناسی نشانه‌های سنگ مزار آرامنه گورستان‌های خویگان علیای فریدون شهر

روح‌الرحمانی * ذبیح‌اله بختیاری ** همایون مومنی *** مهدی امرائی ****

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۷/۲۰

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱/۲۸

صفحه ۱۸۳ تا ۱۹۵

نوع مقاله: پژوهشی

چکیده

در طول تاریخ، سرزمین ایران همواره پذیرای اقوام و ادیان گوناگون بوده است. این مجاورت در خصوص مسیحیان ارمنی به‌ویژه از دوره صفویه به‌این‌سو، به‌خوبی در هنر حجاری آن‌ها نمودار گشته و سبب آفرینش عناصر هنری مشترک گردیده است. شاهد این مطلب، سنگ قبور تصویری و نگاره‌دار تاریخی آرامنه روستای خویگان علیای فریدون شهر اصفهان است. گنجینه نقوش بکر چهار آرامستان تاریخی آرامنه این روستا به دودسته تصویرنگار و کتیبه‌نگار قابل تقسیم است. هدف، شناخت انواع نشانه‌ها، نمادها و نمودهای روزگار وقت است که در قالب نقوش حکاکی شده بر سنگ قبور، حاوی ناگفته‌هایی از عمق تاریخ است. این پژوهش تلاشی است برای یافتن پاسخ‌هایی به این سوال‌ها: ۱. نشانه‌های تصویری سنگ مزار آرامنه گورستان‌های خویگان علیای فریدون شهر شامل چه گونه‌هایی می‌شود؟ ۲. سنگ مزارهای آرامنه خویگان علیا از منظر فنی، زیبایی‌شناختی و مفهومی از چه ویژگی‌های برخوردارند؟ روش تحقیق، توصیفی-تحلیلی و شیوه‌گردآوری اطلاعات، ترکیبی از منابع میدانی و کتابخانه‌ای-اسنادی است و روش تجزیه و تحلیل اطلاعات، کیفی است. نتایج تحقیق نشان داد نقوش این مزارها شامل انواع نقوش انسانی، حیوانی، گیاهی، نمادین و ابزار معاش مردمان روزگار است که در فضایی معماری گونه احاطه شده‌اند. نقش زوج (مرد و همسرش) و نقش مشاغلی مانند قالبی بافی نیز به‌وفور یافت می‌شود. از منظر فنی، سنگ قبور حجیم و یکپارچه با ارتفاع گاه نیم متر بر سطح خاک و به‌صورت افقی مشاهده می‌شود. عنوان پرتله‌های سنگی برای تصاویر قبور منطقه بدون اغراق است و مفاهیم در نگاره‌های سنگ مزارها، از پیرامون زندگی متوفی الهام گرفته و در واقع بازتابی از زندگی دنیوی و اخروی فرد است.

کلیدواژه‌ها

گونه شناسی، سنگ مزار، آرامنه، گورستان، خویگان علیا.

*کارشناسی ارشد صنایع دستی، دانشکده هنرهای کاربردی، دانشگاه هنر، شهر تهران، استان تهران. (نویسنده مسئول)

Email: amirrahmani2m@gmail.com

**کارشناس ارشد باستان‌شناسی، گروه باستان‌شناسی، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران

Email: bakhtiyari.zabih1558@gmail.com

***کارشناس ارشد باستان‌شناسی، گروه باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران

Email: bakhtiyari.zabih1558@gmail.com

****استادیار و دکتری تاریخ تطبیقی و تحلیلی هنر اسلامی از دانشگاه شاهد و عضو هیات علمی گروه صنایع دستی، دانشکده هنر، دانشگاه

Email: homayon6690@gmail.com

سمنان

مقدمه

به‌رغم جوامعی که تدفین درگذشتگان در میان ایشان محلی از اعراب ندارد در بین ادیانی که موضوع تدفین از مبانی اعتقادی ایشان محسوب می‌شود، موضوع آراستن سنگ مزارها عرصه را برای ظهور شاخه‌هایی از هنرهای تجسمی، معماری و نظایر آن می‌گشاید. جلوه‌هایی بی‌دلیل از هم‌آوایی کتیبه‌ها، نگره‌ها و احجامی که تا سرحد ستایش و تکریم در عمق تاریخ پیش می‌رود. در کنار این مصادیق صوری، این آثار دربرگیرنده رمز و رازهایی است که از باورها و اندیشه‌های مردمان آن دوره سرچشمه می‌گیرد. گنجینه‌هایی که همچون سندی مکتوب، بسیاری از حقایق پنهان را در خود جای داده است. همچون مسلمانان، در میان پیروان دین مسیح (ع) نیز موضوع تدفین و جلوه‌های آن قابل کنکاش است. این جلوه‌گری به‌طور خاص در میان ارامنه نواحی مرکزی ایران در سنگ قبور تاریخی ایشان نمودار گشته که نشانه‌هایی از زندگی متوفی را در حین حیات در بردارد.

در کنار مراکز اصلی و شهری مسیحی نشین فلات مرکزی ایران مانند جلفای نو اصفهان که به‌ویژه در طول ۴۰۰ ساله اخیر از شکوفایی در رشته‌های گوناگون هنری برخوردار بوده است، روستای خویگان علیای فریدون‌شهر اصفهان نیز با دارا بودن چهار آرامستان تاریخی ثبت‌شده ارامنه، از منابع غنی شناخت نمادهای این قوم به‌طور عام و هنر ایشان به‌طور خاص به‌عنوان ساکنان بخشی از سرزمین ایران محسوب می‌شود. وجود گنجینه‌ای از سنگ قبور قدمت دار ارامنه منطقه که تعداد بسیاری از آنها دارای نقش برجسته‌اند جای بسی تأمل و شگفتی دارد. هدف این مطالعه شناخت انواع نشانه‌ها، نمادها و نمودهای روزگار وقت است که در قالب نقوش حکاکی شده بر سنگ قبور حاوی ناگفته‌هایی از عمق تاریخ است. این پژوهش تلاشی است برای یافتن پاسخ‌هایی به این **سوال‌ها** ۱. نشانه‌های تصویری سنگ مزار ارامنه گورستان‌های خویگان علیای فریدون‌شهر شامل چه گونه‌هایی می‌شود؟ ۲. سنگ مزارهای ارامنه خویگان علیا از منظر فنی، زیبایی‌شناختی و مفهومی از چه ویژگی‌های برخوردارند؟

در راستای نیل به این هدف، نگاره‌های قبور ایشان، ویژگی‌ها و نقوش آرامستان‌های تاریخی روستای خویگان علیا، به تفکیک معرفی می‌شود و سپس در بخش اصلی مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌گیرد. **ضرورت و اهمیت تحقیق** منابع غنی تصویری سنگ مزارها و اهمیت محوطه‌های تاریخی مورد پژوهش است که ناشناخته‌تر از سایر مناطق ارامنی‌نشین است.

روش تحقیق

نگارش این مقاله به روش توصیفی-تحلیلی صورت پذیرفته است و شیوه جمع‌آوری اطلاعات نیز ترکیبی از

منابع میدانی و کتابخانه‌ای-اسنادی است که این مهم از طریق عکس‌برداری، نقشه‌برداری، مستندسازی و مشاهده در میدان حاصل گردیده و در بخش تاریخی نیز از اسناد کتابخانه‌ای ارامنه ایران بهره‌برداری شده است. جامعه آماری پژوهش از میان تمامی سنگ قبور آرامستان‌های ارامنه روستای خویگان علیای فریدون‌شهر انتخاب گردیده که سه مورد آن یعنی آرامستان‌های سُورب هوانس ۱، مریم مقدس و سُورب نرسس دارای بیشترین تعداد سنگ قبور است. تعداد نمونه‌های مورد بررسی این تحقیق ۲۷۰۰ سنگ مزار آرایه دار تاریخی است که با واکاوی در محوطه‌های باستانی، بیش از ۲۰۰۰ مورد تصویرنگار و بقیه کتیبه‌نگار تشخیص داده شدند. از این تعداد قبور نیز ۱۰۰ مورد که بیشترین فراوانی و مشابهت را با سایر مزار نگاره‌ها داشتند مورد تجزیه و تحلیل نهایی قرار گرفتند. روش نمونه‌گیری به‌صورت غیر تصادفی (انتخابی) بوده و روش تجزیه و تحلیل اطلاعات نیز کیفی است. از نرم‌افزار کورل دراو نیز جهت ترسیم و تحلیل عناصر و اجزاء بهره‌برداری شده است.

پیشینه تحقیق

پژوهش‌های موردی در خصوص سنگ قبور ارامنه مناطق ایران، توسط برخی از محققان صورت پذیرفته است که اغلب در حوزه جلفای اصفهان می‌باشد و تاکنون مقاله علمی-پژوهشی مستقل در خصوص سنگ قبور ارامنه خویگان علیا فریدون‌شهر به رشته تحریر درنیامده است. در جدیدترین پژوهش‌های مرتبط با آرایه‌های قبور ارامنه ساکن ایران، می‌توان از مقاله‌ای با عنوان «بررسی تناسب و ترکیب‌بندی سنگ مزارها با نقش‌مایه فرشته در آرامستان ارامنه جلفای اصفهان»، نوشته بهاره جهانمرد و نیما ولی بیگ در نشریه علمی-پژوهشی نگره سال ۱۳۹۸ شماره ۵۲، نام برد که نگارندگان به یک موضوع خاص از قبور ارامنه جلفای اصفهان پرداخته و نتیجه گرفته‌اند که در تناسبات قاب‌بندی‌های سنگ مزارهای ارامنه روابط هندسی مشخصی مشاهده می‌شود.

در مقاله‌ای دیگر با عنوان «بررسی تطبیقی نقش‌مایه فرشته در سنگ قبور آرامگاه ارامنه و تخت فولاد اصفهان» نوشته علی خدادای، نینا صفی خانی و سید ابوتراب احمدپناه در نشریه علمی-پژوهشی هنرهای زیبا-هنرهای تجسمی سال ۱۳۹۷ دوره ۲۳ شماره ۳، نویسندگان به این باور رسیده‌اند که نقش‌مایه فرشته از موارد مشترک دو آرامستان نامبرده است و تفاوت‌های بصری در ظاهر و پوشش است.

در مقاله‌ای با عنوان «بررسی و مقایسه تطبیقی طشت آب‌های قبور آرامگاه‌های تخت فولاد و ارامنه اصفهان» نوشته اکبر شاهمندی در نشریه علمی-پژوهشی هنرهای زیبا-هنرهای تجسمی سال ۱۳۹۲ دوره ۱۸ شماره ۱، نویسندگان چنین نتیجه می‌گیرند که طشت آب عنصری نمادین

در مذاهب مختلف، قرار دادن سنگ بر روی قبرها مراسم ویژه‌ای دارد. (نجیبی، ۱۳۶۲: ۹۶) از جمله دین مسیحیت و قوم ارمنه که در طول تاریخ چند مرتبه کوچ ایشان به ایران صورت پذیرفته است که مهم‌ترین آن‌ها مربوط به عهد ساسانی و صفویه است. مورد اخیر، در دوره شاه‌عباس اول و در اوایل قرن ۱۷ میلادی رخ داده است. جهانگردانی مانند شاردن^۱ کوچ ارمنه را باعث رونق هنر و صنعت ایران می‌داند. شاه‌عباس اول با کوچ ارمنه از مرزهای شمال غربی کشور به داخل، علاوه بر اهداف سیاسی که همانا ضربه زدن به دولت عثمانی بود، اهداف تجاری-اقتصادی را نیز دنبال می‌کرد. (خزائیلی، ۱۳۸۷: ۱) ارمنه، مردمی ثروتمند و باتجربه در صنعت و ماهر در بازرگانی بودند که بسیاری از آن‌ها در جلفای اصفهان ساکن شدند. (حق نظریان، ۱۳۸۵: ۱۵) ارمنیان جلفای قدیم با مهاجرت به اصفهان، هنر و سنت حجاری خود را نیز به جلفای نو منتقل نمودند. چنانچه هنر حجاری بر روی کتیبه‌ها، سنگ قبور و سنگ یادبودها در سده‌های هفدهم و هجدهم میلادی (۱۲ و ۱۳ هجری)، استمرار سنت ساخت خاچکارها^۲ در جلفای قدیم است. (بابائیان، ۱۳۸۶: ۱۶۹)

سنگ قبور تاریخی ارمنه برخلاف نمونه‌های آرامستان‌های مسلمانان، به صورت افقی است. در برخی موارد هم شباهت‌هایی دارند. یکی از دلایل شباهت سنگ مزارهای ارمنه و مسلمانان، الهام گرفتن حجاران آرامستان ارمنه (هوانس آکساندریان و سورن میناسیان) است که به نقل از برخی ارمنه، در برخی دوران به دلیل کمبود حجاران ارمنی، از حجاران مسلمان استفاده شده است. (جهانمرد و ولی بیگ، ۱۳۹۸: ۶۱) پس از آن که شاه‌عباس، کوچ کنندگان ارمنی را به ایران رساند، ده‌نشینان را به این بلوک‌ها فرستاد: لَنجان، النجان، گندمان یا چُخاخور، کَرُون، فریدن، بربروت، جاپَلق، کُزان، کَمَره، ملایر و قراقان. (دروهنانیان، ۱۳۷۹: ۶۱۹) در کتاب تاریخ جلفای اصفهان نوشته هاروتون درهونانیان، روستای خویگان که موضوع پژوهش است در سرشماری سال ۱۸۵۶ میلادی یکی از ۲۱ آبادی بلوک فریدن نام برده شده است که از ۷۳ خانوار و ۵۰۱ نفر جمعیت برخوردار بود و در شمار ۵ آبادی پرجمعیت بلوک فریدن محسوب می‌شد.

آرامستان‌های تاریخی روستای خویگان علیا

بر اساس شواهد باستان‌شناختی، با شروع عصر آهن (هزاره دوم ق.م)، در میان جوامع یکجانشین، مکانی به نام گورستان شکل گرفت. (کاظم پور و همکاران، ۱۳۹۹: ۸۲) در روستای خویگان علیای فریدون‌شهر نیز چهار گورستان تاریخی در سه مکان روستا به نام محله پایین، محله وسط و محله بالا وجود دارد که ویژه تدفین ارمنه منطقه است. از میان این چهار گورستانی که به ثبت ملی رسیده‌اند سه مورد (سُورِب هوانس، مریم مقدس و سُورِب نرسس به

است که با وجود حک شدن روی قبور و ارتباط داشتن با مفهوم مرگ، در واقع عنصر حیات را درون خود جای داده و بامعنای عمیق زندگی و مراتب قدسی عجین شده است.

در مقاله دیگر با عنوان «بازتاب نمادها و نشانه‌های شغلی در سنگ‌های قبور ارمنه با تأکید بر نقاشی‌های آبرنگ در موزه جلفای اصفهان» نوشته بهاره براتی و محمد افروغ در کتاب ماه هنر سال ۱۳۹۰ شماره ۱۵۶، نگارنده به مشاغل و حرف مستفاد از نقاشی‌های منطقه جلفای اصفهان پرداخته است.

در منابع پایان‌نامه‌ای نیز پژوهشی با عنوان «معماری ارمنه اصفهان در دوره صفوی» در مقطع کارشناسی ارشد توسط شکوه حیدری به راهنمایی دکتر ابوطالب سلطانیان و مشاوره دکتر حسن کهنسال در بهمن‌ماه ۱۳۹۶ دانشگاه گیلان، به رشته تحریر درآمده است که نگارنده به معماری کلیساهای ارمنه و تاریخچه ارمنه ایران و اصفهان پرداخته است.

در کتاب «پردیس نگاره‌ها» به قلم بهاره جهانمرد در سال ۱۳۹۷، نویسنده به بررسی نقوش سنگ مزارهای آرامستان تخت فولاد و ارمنه جلفای اصفهان پرداخته است. در حوزه اصفهان نیز در کتاب «در سایه سرو: سرو نگاره‌های سنگ آرامگاه‌های مردم اصفهان» نوشته مهدی تمیزی در سال ۱۳۹۲، ۴۴ سنگ‌قبر با نقش سرو که تنها نمونه‌هایی اندک از صدها نمونه از میان‌رفته است، مورد مذاقه قرار گرفته است.

در کتابی با عنوان «نقش‌های ماندگار؛ سیری در آرایه‌های قبور ارمنه ایران» نوشته اکبر شاهمندی و شهاب شهیدانی در سال ۱۳۹۲، موضوع قبور نگاره دار ارمنه مورد بررسی قرار گرفته است. در کتاب «تاریخ جلفای اصفهان» نوشته هاروتون درهونانیان در سال ۱۳۷۹ نویسنده به ذکر تاریخ جامعی از ارمنه اصفهان همت گمارده است. اغلب پژوهش‌های انجام‌شده در خصوص آرایه‌های قبور ارمنه ایران، در خصوص ارمنه جلفای نو اصفهان است. تاکنون مقاله علمی-پژوهشی که حاوی موارد زیبایی‌شناسی و دربردارنده نقوش سنگ قبور آرامستان‌های تاریخی ارمنه روستای خویگان علیا فریدون‌شهر باشد نگارش نشده است. این پژوهش تلاشی است جهت انجام این مهم تا شاید بتواند گوشه‌های پنهان فرهنگ و هنر این خطه از سرزمین کهن ایران را پرده‌گشایی کند.

مزار نگاره‌های ارمنه

برای جوامع گذشته، سنگ‌های طبیعی دارای یک معنی بسیار قدیمی بوده‌اند و سنگ‌ها غالباً به منزله جایگاه ارواح شناخته می‌شدند. (یونگ، ۱۳۵۲: ۳۶۵) روح سرگردان می‌توانست با حلول در سنگ، از سرگردانی رهایی پیدا کند و به اسکان در سنگ و آرامش جاودانه دست یابد. (خسرونژاد، ۱۳۷۷: ۲۴) رابطه انسان با سنگ‌قبر نیز، یک رابطه مقدس است.

۱. جهانگرد و تاجر فرانسوی، هم‌عصر با صفویه (۱۷۱۳-۱۶۴۳ میلادی)
 ۲. یا چلیپا سنگ که نزد ارمنه نام سنگ‌های نمادینی است که نقش صلیب بر روی آن کنده‌کاری شده و بر مزار افراد نصب می‌شود.

جدول ۱. آمار سنگ مزارهای تصویرنگار و کتیبه‌نگار خویگان علیا، تصاویر از ذبیح اله بختیاری، روستای خویگان علیا، سال ۱۴۰۰، مأخذ: نگارندگان

آرامستان‌ها	تصویرنگار	نمونه	کتیبه‌نگار	نمونه
محله پایین (سُوربِ هوانِس ۱)	عدد ۱۵۵۰		عدد ۴۵۰	
محله وسط (مریم مقدس)	عدد ۳۰۰		عدد ۲۰۰	
محله بالا (سُوربِ نِرسِس)	عدد ۱۵۰		عدد ۵۰	

سنگ مزارهای مکعب مستطیلی است. سنگ مزارها در ابعاد مختلف و سه قطع بزرگ، متوسط و کوچک مشاهده می‌شوند. بیشینه اندازه طول، عرض و ارتفاع سنگ مزارهای بزرگ به ترتیب: ۱۵۰، ۶۰ و ۴۰ سانتی‌متر است. جنس سنگ‌های به‌کاررفته اغلب از نوع گرانیت خاکستری، آهکی و سیلیسی است. این محوطه قدیمی‌تر از آرامستان محله وسط است. نقوش انسانی و ابزار مشاغل، از ویژگی‌های دیگر آن است. (جدول ۲، تصاویر ۱ تا ۵)

آرامستان محله وسط (مریم مقدس)

این آرامستان نیز مقطعی بیضی‌شکل دارد و در شمال روستا خویگان علیا واقع شده است. سطح پشته و یال‌ها پوشیده از سنگ مزار است که اغلب مکعب مستطیلی شکل هستند. طول سنگ‌ها در ابعاد مختلف است و می‌توان آن‌ها را به سه قطع بزرگ، متوسط و کوچک تقسیم کرد. جنس سنگ‌ها و ابعاد سنگ قبور بزرگ، مانند آرامستان محله پایین است، ولی ارتفاع آن‌ها گاه تا ۵۰ سانتی‌متر نیز می‌رسد. (جدول ۲، تصاویر ۶ تا ۱۰)

آرامستان محله بالا (سُوربِ نِرسِس)

این آرامستان جدیدترین آرامستان ارامنه روستای خویگان علیا است و به آرامستان محله پایین شباهت دارد و باقاعده بیضی‌شکل در جنوب غربی روستا قرار دارد. سنگ قبور در سه قطع بزرگ، متوسط و کوچک مشاهده می‌شوند. ابعاد و جنس سنگ‌ها مشابه آرامستان‌های محله پایین و محله وسط است. (جدول ۲، تصاویر ۱۱ تا ۱۵)

درمجموع سنگ مزارهای آرامستان‌های نام‌برده شده، یک‌نفره، دونفره، سه‌نفره و گاه چهارنفره هستند. ویژگی‌های کلی هنر حجاری مسیحی منطقه که در این سنگ مزارها نیز

ترتیب در سه محله پایین، وسط و بالا دارای بیشترین نقوش سنگ مزار است که بسیاری از نقوش در میان آرامستان‌ها مشترک است و در مواردی هم هر آرامستان آرایه‌های مخصوص به خود را دارد. وجود سه کلیسا در این روستا از موارد بی‌نظیر در کشور است که حاکی از رشد هنر و معماری در این منطقه است و بازه زمانی و قدمت سنگ مزارهای نگاره‌داری که موضوع پژوهش است از عهد قاجار به این سو است و قدمت برخی از نمونه‌های اندک که اغلب فقط از کتیبه‌ای برخوردارند و فاقد هرگونه نگاره‌اند به دوران صفویه برمی‌گردد.

نوع سنگ مزارها

در یک تقسیم‌بندی می‌توان سنگ مزارهای تاریخی آرایه دار ارامنه روستای خویگان علیا فریدون‌شهر اصفهان را به دودسته تصویرنگار و کتیبه‌نگار تقسیم کرد. تصویرنگار که بیشترین بخش آرایه‌ها را به خود اختصاص داده، به صورت نقش برجسته (مثبت) در قسمت بالا و حاشیه قبور مشاهده می‌شود و شامل نقوش انسانی، گیاهی حیوانی و نظایر آن است که در فضایی معماری گونه حک شده‌اند. این نقوش با اهداف تزئینی، مذهبی و نمایش ابزار معاش و زندگی متوفی خلق شده‌اند که به تفکیک هر آرامستان قابل بررسی است کتیبه‌نگار، به صورت منفی و گود به خط ارمنی، بر سطح مزار ایجاد شده که اغلب شرح‌حالی از فرد متوفی است. هنرمند حجّار با این عمل توانسته است بخشی از زندگی دنیوی متوفی را نمایان سازد. (جدول ۱)

آرامستان محله پایین (سُوربِ هوانِس ۱): این آرامستان که بیشترین سنگ قبور را دارد با مقطعی بیضی‌شکل در جنوب روستا قرار دارد. سطح پشته و یال‌ها، پوشیده از

جدول ۲. آرامستان‌های تاریخی ارامنه فریدون‌شهر، مأخذ: همان

<p>تعداد و تاریخ سنگ قبور: ۲۰۰۰ عدد ۲۰۱۳ - ۱۶۰۰ میلادی ابعاد آرامستان: طول ۱۳۰ متر، عرض ۷۰ متر</p>	 تصویر ۲، نمونه سنگ قبور	 تصویر ۱، نمونه سنگ قبور	<p>محلّه پائین (سورب هوانسی)</p>
 تصویر ۵، موقعیت آرامستان	 تصویر ۴، محوطه آرامستان	 تصویر ۳، نمونه سنگ قبور	
<p>تعداد و تاریخ سنگ قبور: ۵۰۰ عدد ۲۰۱۳ - ۱۸۰۰ میلادی ابعاد آرامستان: طول ۱۱۸ متر، عرض ۵۵ متر</p>	 تصویر ۶ و ۷، نمونه سنگ قبور	 تصویر ۸، نمونه سنگ قبور	<p>محلّه وسطا (مریم مقدسی)</p>
 تصویر ۱۰، موقعیت آرامستان	 تصویر ۹، محوطه آرامستان	 تصویر ۱۱، نمونه سنگ قبور	
<p>تعداد و تاریخ سنگ قبور: ۲۰۰ عدد ۲۰۱۰ - ۱۸۰۰ میلادی ابعاد آرامستان: طول ۱۶۴ متر، عرض ۵۶ متر</p>	 تصویر ۱۲، نمونه سنگ قبور	 تصویر ۱۱، نمونه سنگ قبور	<p>محلّه بالا (سورب ترپسی)</p>
 تصویر ۱۵، موقعیت آرامستان	 تصویر ۱۴، محوطه آرامستان	 تصویر ۱۳، نمونه سنگ قبور	

قابل مشاهده است، شامل نگاه از روبرو یا همان تصویر تمام رخ (بدن تمام رخ و پاها از نیم رخ)، چشمان درشت، ابروان پیوسته، نمایش حالت‌های دست، توجه به جزئیات، تمایز در جنسیت و

القاء فضای ماورایی و مذهبی است. نقوش بر سطح افقی و گاه بر سطح عمودی دیواره مکعب دیده می‌شود. این سنگ مزارها در خاک فرونرفته و بر روی آن قرار گرفته است.

جدول ۳. مقایسه آرایه‌های معماری کلیساها با آرامستان‌های ارامنه خویگاه علیا، مأخذ: همان

عناصر معماری	صلیب	فرشته بالدار	تزیینات معماری کلیسا
 تصویر ۵، وانک اصفهان	 تصویر ۳، میناس مقدس اصفهان	 تصویر ۱، وانک اصفهان	نقوش آرامستان
 تصویر ۶، مریم مقدس	 تصویر ۴، سورب هوانس ۱	 تصویر ۲، مریم مقدس	

جدول ۴. نوع پوشش، ایستادن پیکره‌ها و سرستون همراه با ترجمه کتیبه مزار، مأخذ: همان

<p>آرامگاه یادگاری سوکیز خاچیک یان تاریخ تولد ۱۸۸۰ وفات ۱۹۱۹ ۱۳ می (اردیبهشت)</p>	<p>مقبره خانم خامیر سوکّه زی ۸۵ ساله وفات خاموش شد به حکم خداوند در ۱۹۹۶</p>	
---	--	---

ابزار امرارمعاش وی نیز حجّاری شده که نشان دهنده شیوه ارتزاق شخص صاحب مزار است. این سنت نیز در ادیان الهی، باقی مانده از دوران قبل است، به این صورت که قبل از ظهور این ادیان، به‌طور معمول اشیاء مربوط به متوفی را درون گور می‌نهادند و بعد از ظهور ادیان یکتاپرستی، آن اشیاء بر سنگ ایشان حک شده و در اصل بازتابی از زندگی مادی آن شخص است.

از آنجایی که برای اقلیت ارامنه هویت و حفظ آن و نیز جایگاه شغلی افراد بسیار مهم بوده و نیز با توجه به این که حرفه‌های ایشان به لحاظ کمی و کیفی در شرایط خاصی بوده است، بنابراین حجّاری اشخاص و پیشه‌های ایشان را برای خویش یک سنت دانسته و آن را در هنگام وفات بر روی سنگ مزار ایشان لحاظ کرده‌اند. (براتی و افروغ، ۱۳۹۰: ۸۴)

این مشاغل از نقوش ابزار و وسایل، نوع پوشش افراد و متون سنگ قبور قابل شناسایی است. ابزار بافندگی نشان از زنان بافنده دارد که به‌وفور می‌توان در قبور زنان مشاهده نمود. انواع ادوات کشاورزی و درودگری، نشانی

مفاهیم مزار نگارها

نوع مفاهیم در نگاره‌های سنگ مزارها از پیرامون زندگی متوفی الهام گرفته و در واقع بازتابی از زندگی دنیوی و اخروی فرد است. در واقع دو عنصر دین و زندگی در نگاره‌ها جاری و ساری است. برای مثال پرتکرارترین نقش حجّاری شده بر روی قبور، صلیب بوده است و بعد از حاشیه‌سازی‌ها، فرشتگان بالدار مهم‌ترین عنصر تزئینی به حساب می‌آیند. این نقوش به‌طور کامل از تزئینات خاص ارامنه مسیحی الگو گرفته است که در کلیساهای ایشان به‌خصوص وانک، بیت اللحم و دیگر کلیساهای بزرگ اصفهان قابل مشاهده است. (جدول ۳، تصاویر ۱ تا ۶)

عناصر معماری حجّاری شده نیز که شامل طاق‌ها، تویزه‌ها، قوس‌ها، ستون‌ها، سرستون‌ها و طاق نصرت‌هاست به‌طور کامل برگرفته از معماری بکار رفته در بناهای مسیحی و به‌طور خاص کلیساهاست. این عناصر در واقع تداعی‌کننده معماری بیزانس و حتی صدر مسیحیت بوده و شاید این نوع معماری برگرفته از فردوس موعود مسیح (ع) باشد. در مورد مبحث زندگی نیز علاوه بر پوشش شخص متوفی،

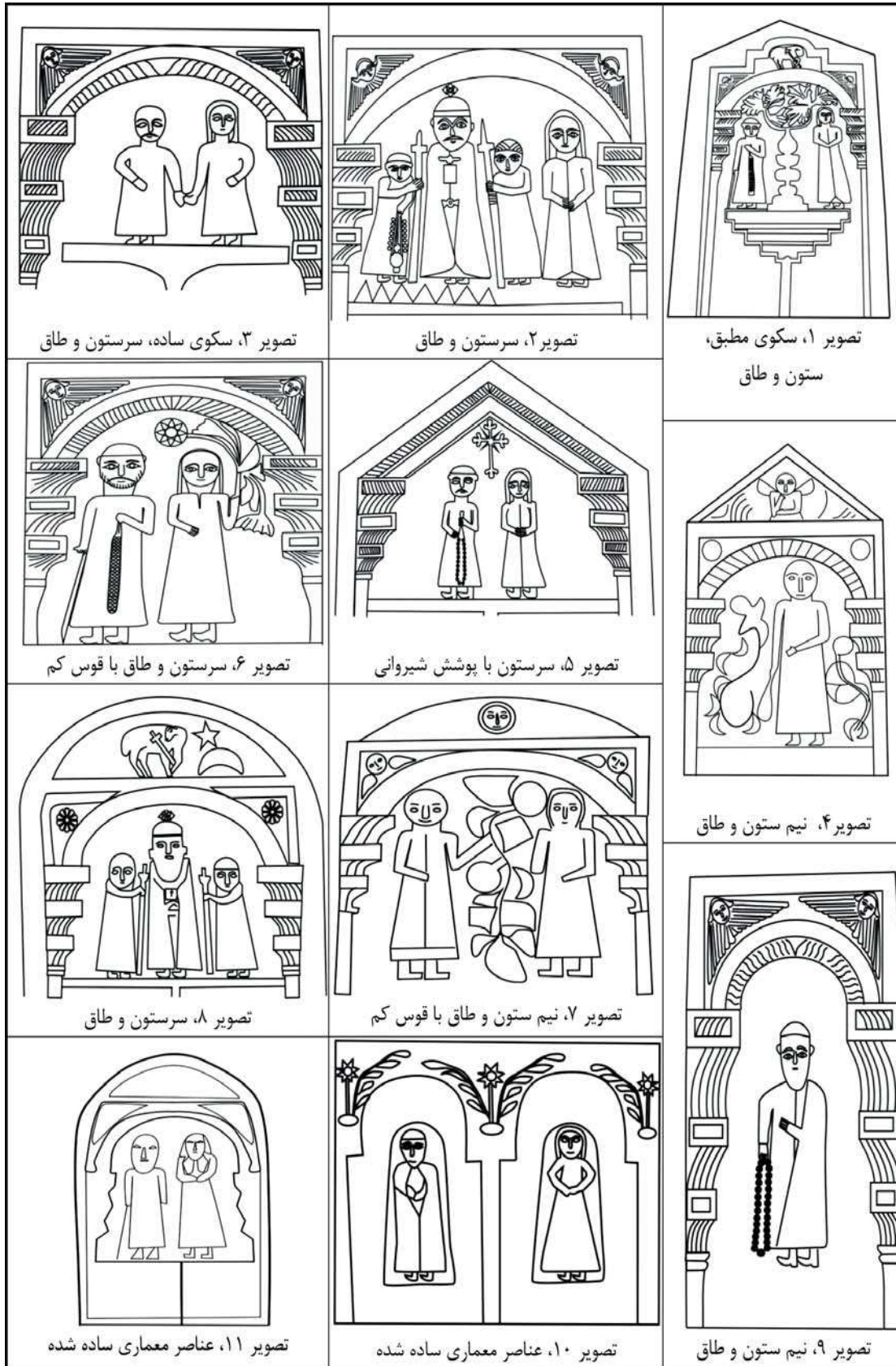
جدول ۵. تحلیل خطی نقوش انسانی سنگ قبور تاریخی آرامنه فریدون شهر، روستای خویگان علیا، ۱۴۰۰، مأخذ: همان

<p>تصویر ۴، قاب چهار نفره</p>	<p>تصویر ۳، مرد و همسرش</p>	<p>تصویر ۲، کشیش و شاگردان</p>	<p>تصویر ۱، مرد و همسرش</p>
<p>تصویر ۸، مرد و کودک</p>	<p>تصویر ۷، مرد و کودک</p>	<p>تصویر ۶، مرد و کودک</p>	<p>تصویر ۵، مرد و همسرش</p>
<p>تصویر ۱۲، خانم بافنده</p>	<p>تصویر ۱۱، مرد با شاخه گل</p>	<p>تصویر ۱۰، مرد (دست درشال)</p>	<p>تصویر ۹، مرد پزشک</p>
<p>تصویر ۱۶، مرد با بالاپوش</p>	<p>تصویر ۱۵، مرد بختیاری</p>	<p>تصویر ۱۴، خانم بافنده</p>	<p>تصویر ۱۳، مرد اسب سوار</p>
<p>تصویر ۲۰، مرد نظامی</p>	<p>تصویر ۱۹، خانم بافنده</p>	<p>تصویر ۱۸، مرد نجار</p>	<p>تصویر ۱۷، مرد با جامه خاص</p>

از وجود این جرف درگذشته میان ساکنان منطقه دارد. پوشش نظامی و گاه جامه بختیاری، حاکی از افراد محلی با منصب پاسبانی یا شکار در منطقه است. نقش سوارکار و به‌ویژه افراد مذهبی، شامل کشیش و شاگردان نیز از نقوش پرتکرار است. هنر تصویرنگاری آرامنه مسیحی در کلیسا، کتاب‌آرایی و نقاشی ایشان است که این سبک و شیوه در همه ارکان هنری آنان رسوخ نموده است و به موارد زیر قابل تقسیم

جدول ۶. تحلیل خطی عناصر معماری با نقوش پرکننده سنگ قبور آرامنه فریدون‌شهر، مأخذ: همان

جدول ۷. نقوش حیوانی، گیاهی، ابزار و وسایل قبور تاریخی ارامنه فریدون شهر، مأخذ: همان

<p>تصویر ۳، قوچ</p>		<p>تصویر ۲، پرنده و اسب</p>		<p>تصویر ۱، دو قوچ</p>		نقوش حیوانی	
<p>تصویر ۷، درخت زندگی</p>		<p>تصویر ۶، شاخه گل</p>		<p>تصویر ۵، درخت زندگی</p>			نقوش گیاهی
<p>تصویر ۴، گلدان</p>		<p>تصویر ۸، ابزار درودگری</p>		<p>تصویر ۹، ابزار بافندگی</p>			
<p>تصویر ۱۲، تسبیح</p>		<p>تصویر ۱۱، عصا</p>		<p>تصویر ۱۰، ادوات رزم</p>			

تا ۱۱) در میان آرامستان‌های خویگان علیا این عنصر در آرامستان محله وسط یا مریم مقدس نمود و ظهور بیشتری دارد. در مجموع و به‌طور معمول، تمامی سنگ قبور دارای نقشی از عنصر یا عناصر معماری هستند که تداعی‌کننده فضایی مسقف و داخلی است. اغلب، فرد یا افراد بر سطح سکویی به شکل پایه مطبق ایستاده‌اند. این سکو که مشابه پایه آتشدان است در فضای میانی نگاره مشاهده می‌شود و به دو صورت ساده یا همراه با عناصر تزئینی مشاهده می‌شود (جدول ۶ تصاویر ۱ و ۳، ۸). در دو طرف قاب نیم ستون یا ستون‌های گرد با سرستون مطبق و مستطیلی شکل، طاق یا گنبدی را در بالا نگه‌داشته‌اند. این طاق با قوسی ملایم، پوشش فضا را تشکیل می‌دهد. در نقوش جدیدتر، پوشش به شکل شیروانی شکل ایجاد شده است. (جدول ۶، تصویر ۵)

نقوش حیوانی

این نقوش از نظر تعداد و تنوع، نسبت به سایر نقوش محدودترند و بیشتر شامل حیوان‌هایی مانند قوچ، اسب و کبوتر می‌شود. در میان آرامستان‌ها، نقوش حیوانی در آرامستان محله بالا مشاهده نشد. قوچ، بیشتر با صلیب، بر بالای طاق و نقوش انسانی سنگ قبور دیده می‌شود. (جدول ۷، تصویر ۳) در میان مسیحیان، نماد قوچ جایگاه ویژه‌ای

است؛ نقوش انسانی / حرف: ارامنه برای حفظ هویت قومی و دینی خود ابتدا باید روابط خانوادگی را استحکام بخشند. بر همین اساس، در بسیاری از سنگ‌قبرهای ارامنه، قاب‌بندی زوجی (یک سنگ مزار برای زن و شوهر) در نظر گرفته شده است. (شاهمندی، ۱۳۹۲: ۴۱) این نقوش محوری که از آن‌ها می‌توان به‌عنوان پرتره‌های سنگی نام برد در سنگ قبور قابل توجهی وجود دارد و از نظر جنسیت به زن و مرد قابل تقسیم است. طبق سلیقه حجاز در مواردی نقش خانم در سمت چپ آقا و در موارد دیگر در سمت راست مشاهده می‌گردد. (جدول ۵ تصاویر ۱، ۳ و ۵) در مواردی هم نقش یک فرد و یا نقوش گروهی (چهار نفر همراه با کودکان) قابل مشاهده است. (جدول ۵ تصویر ۴) پیکره‌ها بیشتر ایستاده، بدن از روبرو و پاها از نمای جانبی دیده می‌شوند. در مواردی دست‌ها به حالت احترام در جلوی سینه قرار دارند و افراد لباسی بلند بر تن دارند. (جدول ۴ و ۵)

عناصر معماری

شاخص‌ترین و جالب‌ترین ویژگی سنگ قبور ارامنه روستای خویگان علیای فریدون شهر به‌عنوان بخشی از منطقه فریدون بزرگ، عناصر معماری نقش برجسته‌هاست که نقوش دیگر را در بر گرفته است. (جدول ۶ تصاویر ۱

جدول ۸. نقوش فرشته، اجرام آسمانی و صلیب قبور تاریخی ارامنه فریدون‌شهر، مأخذ: همان

			فرشته
تصویر ۳، فرشته مدور	تصویر ۲، فرشته (نیم تنه)	تصویر ۱، فرشته لچکی	
تصویر ۵، ستاره	تصویر ۴، ماه و ستاره		
			صلیب
تصویر ۹، صلیب کوچک	تصویر ۸، صلیب مزین	تصویر ۷، صلیب ساده و قرینه	
	تصویر ۶، صلیب مزین		

یکی از مهم‌ترین نقوش تجریدی و نمادین درخت در هنر ایرانی، درخت زندگی است که شاید تبلور آن در سنگ‌قبرها را بتوان درخت سرو در نظر گرفت که از جمله درخت‌هایی است که وجه اساطیری قوی‌تری نسبت به سایرین دارد. (صفی‌خانی و همکاران، ۱۳۹۳: ۷۱) در یونان باستان و روم، سرو در ارتباط باخدایان زیرین است و از همین لحاظ در قبرستان‌ها ظاهر می‌شود. به خاطر سرسبزی همیشگی در بسیاری از فرهنگ‌ها از جمله ایران نماد بی‌مرگی و حیات جاودانه می‌گردد. (شوالیه، ۱۳۸۳: ۵۸۰) نقش درخت زندگی، شاخص‌ترین نقش گیاهی مزار نگاره‌های منطقه است که در ترسیم اندازه و بزرگی آن اغراق شده است. (جدول ۷، تصاویر ۵ و ۷) نقش سرو نیز نسبت به سنگ مزارهای سایر مناطق ارمنی‌نشین، کمتر به چشم می‌خورد. از دیگر نقوش، گل‌ها و گیاهان دو طرف نگاره‌ها را می‌توان برشمرد.

نقوش وسایل / ابزار حرف

وسایل، شامل وسایل آئینی و شخصی است و ابزار نیز وسایل مشاغل را شامل می‌شود. از جمله وسایل آئینی، تسیب و عصا است که بزرگ‌تر از اندازه واقعی نمایش

دارد و نمادی از شخص حضرت مسیح (ع) است. نمادی از انگیزش خلاق و نیز نماد روح، در لحظه تکوین. (سرلو، ۱۳۹۲: ۳۴۷) عوامل زیادی در تبدیل حیوانی خاص به اسطوره نقش آفرینند. به‌طور کلی می‌توان گفت این قبیل اسطوره‌ها، حکایت از زمانی دارند که زندگی انسان و حیوان هنوز از هم متمایز نشده بود. (لوی استروس، ۱۳۷۶: ۹۳) پرنده و کبوتر نیز از دیگر نقوشی هستند که به‌صورت قرینه یا تکی و نیز نشسته یا در حال پرواز مشاهده می‌شوند. برخلاف سنگ قبور سایر مناطق ارمنی‌نشین (مانند ارامنه استان مرکزی) که نقش کلاغ به‌وفور دیده می‌شود، در منطقه موردپژوهش این نقش یافت نشد. (جدول ۷، تصاویر ۱ تا ۳)

نقوش گیاهی

درخت (درخت زندگی و سرو)، گل (چند پر، شاخه گل و گلدان) و گیاه و برگ از جمله نقوش گیاهی سنگ قبور ارامنه منطقه است. (جدول ۷، تصاویر ۴ تا ۷) درخت در معنای کهن‌الگویی خود، بر حیات کیهان دلالت دارد. تداوم، رشد و تکثیر فرایندهای زایشی و باز زایی درخت، نشانه حیات تمام‌نشدنی و بنابراین همسان با فناپذیری است. (گرین و همکاران، ۱۳۷۶: ۱۶۵)

جدول ۹. نقوش متداول سنگ قبور ارمنه فریدون شهر اصفهان به تفکیک آرامستان، مأخذ: همان

سایر نقوش	وسایل / ابزار حرف		نقوش گیاهی		نقوش حیوانی		نقوش انسانی / حرف		محل			
	نقوش	وسایل / ابزار حرف	نقوش گیاهی	نقوش حیوانی	نقوش انسانی / حرف	نقوش حیوانی	نقوش انسانی / حرف					
عناصر معماری	اجرام آسمانی	فرشته و صلیب	ابزار کشاورزی	ابزار شکار و رزم	ابزار نجاری	تسبیح، عصا و عود سوزن وسایل شخصی	گل (چند پر و شاخه) گل گل و گلزار گیاه و برگ	سور (در جهت زندگی) سور و گل (چند پر و شاخه) گل گل و گلزار گیاه و برگ	مرد و زن کشیش و شاکر فرد نظامی دروغگر سوارکار راهنما (زن) پریشک فوج اسب کمتر	محله پایین	محله وسط	محله بالا
*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*

منطقه مورد پژوهش، این نوع فرشته که فاقد بدن است و تنها سر و دو بال دارد، بیش از بقیه اشکال فرشته دیده می‌شود. جایگاه این فرشته در گوشه‌های چپ و راست بالای سنگ مزار است. سر با صورتی گرد، ابروان کم‌انگی و چشمان کشیده بادامی شکل ظاهر می‌شود. بال‌ها نیز به صورت مثلثی شکل با ردیف منظمی از خطوط موازی ترسیم شده است. (جدول ۸، تصویر ۱) نوع دیگر، فرشته ایستاده‌ای است با بدن و صورتی گرد که از روبرو نقش شده و دست‌ها به حالت احترام بر روی شکم به هم گره شده است. در فرشته نیم‌تنه، نیم‌تنه بالا، در هیبت انسان جوانی است که دست راست خود را زیر چانه برده است. (جدول ۸، تصویر ۲) فرشته مدور نیز تنها چهره‌ای در قاب دایره‌ای شکل دارد. (جدول ۸، تصویر ۳)

اجرام آسمانی

در میان آرامستان‌های منطقه، این نقوش که شامل خورشید، ماه و ستاره می‌شود، در آرامستان محلّه پایین (سورب هوانس) مشاهده نمی‌شود. نقش خورشید نیز مانند فرشته، از جمله نقوش مشترک سنگ مزارهای مسلمانان و ارمنه ایران است. از سوگندهای رایج در میان ارمنیان، سوگند به آفتاب است که می‌گویند: کو آرو یعنی سوگند به آفتاب تو. در آیین مسیح آفتاب نقشی ندارد. (هویان، ۱۳۸۱: ۳۱) گویا این نماد مرتبط به مهرپرستی است که پیش از گرویدن ارمنه به مسیحیت، در فرهنگ ایشان متداول بوده است. نقش ماه به شکل هلالی و نقش ستاره به شکل پنج پر است. (جدول ۸، تصاویر ۴ و ۵)

داده شده‌اند. (جدول ۷، تصاویر ۱۱ و ۱۲) همچنین ابزاری که در دست یا کنار فرد متولی کلیسا یا کشیش است را می‌توان از دیگر وسایل آئینی برشمرد. قیچی، دفتین^۱ و دوک نخریسی، نشان از ابزار قالبی‌بافی دارد. ازه و تیشه، نشان از ابزار نجاری است و تفنگ، ردیف فشنگ، شمشیر، خنجر، سپر، گرز و تازیانه، از ابزار شکار و رزم خبر می‌دهد. داس، بیل و تبر نیز ابزار کشاورزی به حساب می‌آیند. (جدول ۷، تصاویر ۸ تا ۱۲)

سایر نقوش

این نقوش بیشتر شامل نقش فرشته، اجرام آسمانی و صلیب می‌شود که برخی از آنها از تنوع زیادی برخوردارند:

فرشته

با توجه به روایات مسیحیت، فرشتگان موجودات خوش‌نهادی هستند که کارکردها و مشخصاتی از جمله آشکارکننده حقایق الهی، کمک‌رسان و محافظ انسان، عبادت‌کننده خدا و... را دارا می‌باشند. (خدادادی و همکاران، ۱۳۹۷، ۸۶) در میان آرامستان‌های ارمنه روستای خویگان علیا، نقش فرشته در آرامستان مریم مقدس از تعداد و تنوع بیشتری برخوردار است.

در مجموع این نقش، به چهار شکل فرشته بالدار لچکی، تمام‌قد، نیم‌تنه و مدور بر سنگ قبور ارمنه این منطقه قابل مشاهده است. در بسیاری از مزارهای ارمنه، فرشته‌ها فقط با سر و دو بال ظاهر شده‌اند که فرشته بالدار لچکی خوانده می‌شوند. در

۱. ابزاری است فلزی در دست بافته‌های داری که به منظور کوبیدن و محکم کردن پود و گره‌ها استفاده می‌شود.

صلیب

در قبور تاریخی منطقه، صلیب از رایج‌ترین نقوش است. نقش پُرکننده در حاشیه اثر دیده می‌شود. (جدول ۸، تصاویر که به صورت منفرد و بزرگتر از دیگر عناصر مشاهده ۶ تا و جدول ۹)

نتیجه

نتایج تحقیق حاکی از آن است که نشانه‌های تصویری سنگ مزار ارامنه گورستان‌های خویگان علیای فریدون‌شهر اصفهان از گونه‌های متنوعی برخوردارند. به‌طور کلی می‌توان آرایه‌های حکاکی شده قبور را به دودسته تصویرنگار و کتیبه‌نگار تقسیم کرد. تصویرنگار شامل نقوشی است که به صورت مثبت و نقش برجسته به‌طور معمول در قسمت بالا و حاشیه‌های قبور ایجاد شده است. کتیبه‌نگار به صورت منفی و گود به خط ارمنی، بر سطح مزار مشاهده می‌شود. موضوع نقوش را می‌توان در چند گروه تزئینی، مذهبی و ابزار کاربردی مورد واکاوی قرار داد. تزئینی به منظور زیبایی بخشی به سنگ مزار، مذهبی شامل نقوش مرتبط با آئین و مذهب دین مسیحیت و ابزار کاربردی همچون ابزار و وسایل تأمین معاش شخص متوفی است. از تعداد تصاویر انسانی نقوش چنین برمی‌آید که قبور، یک‌نفره، دو‌نفره، سه‌نفره و گاه چهارنفره هستند. در یک تقسیم‌بندی دیگر و با جزئیات بیشتر این نقوش شامل نقوش انسانی، وسایل و ابزار حرف، گیاهی، حیوانی و سایر نقوش شامل نقش صلیب، فرشته، اجرام آسمانی و شاخص‌تر از همه عناصر معماری است. نمایش ستون، سرستون و طاق و افرادی که بر سکوی مطبق در حالت ایستاده مشاهده می‌شوند، در قبور ارامنه ایران کم‌نظیر است. در میان نقوش انسانی، نقش زوج (زن و شوهر) را به وفور می‌توان مشاهده کرد که این موضوع به جایگاه خانواده نزد ارامنه اشاره دارد. نقش بافنده و ابزار آن در بسیاری از قبور خاص زنان دیده می‌شود. در این بین دو نقش سرو و فرشته به ترتیب از نظر تعداد و تنوع، به اندازه دیگر آرامستان‌های ارامنه نیست. در واقع نمایشگاهی حاوی پرتله‌های سنگی که از منظر فنی، زیبایی‌شناختی و مفهومی نیز از ویژگی‌های خاصی برخوردارند. از نظر فنون ساخت، برخلاف اغلب سنگ قبور تصویری مسلمانان، این آثار بیشتر به صورت افقی است. سنگ‌های مکعب مستطیلی یکپارچه حجیمی که با ارتفاع گاه بیش از نیم متر در خاک فرونرفته و بر روی آن قرار گرفته است. نقوش بر سطح افقی و گاه بر سطح عمودی دیواره مکعب مشاهده می‌شود. ویژگی‌های کلی هنر حجاری مسیحی منطقه، شامل نگاه از روبرو یا همان تصویر تمام‌رخ (بدن تمام‌رخ و پاها از نیم‌رخ)، چشمان درشت، ابروان پیوسته، نمایش حالات دست، توجه به جزئیات، تمایز در جنسیت و القاء فضای ماورایی و مذهبی است. روایتگری و نشان دادن حرف و مشاغل از اهمیت خاصی در این قبور برخوردار است. نوع مفاهیم در نگاره‌های سنگ مزارها از پیرامون زندگی متوفی الهام گرفته و در واقع بازتابی از زندگی دنیوی و اخروی فرد است. برای مثال پر تکرارترین نقش حجاری شده بر روی قبور، صلیب است و بعد از حاشیه‌سازی‌ها، فرشتگان بالدار مهم‌ترین عنصر تزئینی به حساب می‌آیند. این نقوش به‌طور کامل از تزئینات خاص ارامنه مسیحی الگو گرفته است که در کلیساهای ایشان نیز یافت می‌شود. در کل می‌توان ابراز نمود که جلوه‌هایی از هنر تصویرنگاری ارامنه مسیحی در کلیسا، کتاب‌آرایی و نقاشی در همه ارکان هنری آنان از جمله حجاری سنگ قبور نمودار گشته است.

منابع و مأخذ

بابائیان، آئی. (۱۳۸۶). هنرهای جلفای نو، نشریه پیمان، شماره ۴۰، صص ۱۸۳-۱۶۸.
براتی، بهاره و افروغ، محمد. (۱۳۹۰). بازتاب نمادها و نشانه‌های شغلی در سنگ‌های قبور ارامنه با تأکید بر نقاشی‌های آبرنگ موزه جلفای اصفهان، کتاب ماه هنر، شماره ۱۵۶، صص ۸۶-۷۶.

- حق نظریان، آرمن. (۱۳۸۵). کلیساهای ارامنه جلفای نواصفهان، ترجمه نارسیس سهرابی ملایوسف، تهران: فرهنگستان هنر.
- جهانمرد، بهاره و ولی بیگ، نیما. (۱۳۹۸). بررسی تناسب و ترکیب بندی سنگ مزارهای با نقش مایه فرشته در آرامستان ارامنه جلفای اصفهان، فصلنامه نگره، دوره ۱۴، شماره ۵۲، صص ۶۷-۵۳.
- خدادادی، علی؛ صفی خانی، نینا و احمدپناه، سیدابوتراب. (۱۳۹۷). بررسی تطبیقی نقش مایه فرشته در سنگ قبور آرامگاه ارامنه و تخت فولاد اصفهان، هنرهای زیبا-هنرهای تجسمی، دوره ۲۳، شماره ۳، صص ۹۲-۸۳. خزائیلی، محمدباقر. (۱۳۸۷). وضعیت ارامنه در عصر شاه عباس اول، پژوهش نامه تاریخ، شماره ۱۰، صص ۲۰-۱.
- خسرو نژاد، پدram. (۱۳۷۷). سنگ های مزار از پنجره مردم شناسی هنر، کتاب ماه هنر، شماره ۱، صص ۲۶-۲۳. درهوهانیان، هاروتون. (۱۳۷۹). تاریخ جلفای اصفهان، ترجمه لئون میناسیان و محمدعلی موسوی فریدنی، اصفهان: زنده رود.
- شاهمندی، اکبر. (۱۳۹۲). بررسی و مقایسه تطبیقی طشت آب های قبور آرامگاه های تخت فولاد و ارامنه اصفهان، هنرهای زیبا-هنرهای تجسمی، دوره ۱۸، شماره ۱، صص ۴۴-۳۳.
- سرلو، خوان ادواردو. (۱۳۹۲). فرهنگ نمادها، ترجمه مهرانگیز اوحدی، چاپ دوم، تهران: دستان. شوالیه، ژان و گریبان، آلن. (۱۳۸۳). فرهنگ نمادها، ترجمه سودابه فضایی، تهران: جیحون.
- صفی خانی، نینا؛ احمدپناه، سیدابوتراب و خدادادی، علی. (۱۳۹۳). نشانه شناسی نقوش سنگ قبور قبرستان تخت فولاد اصفهان، هنرهای زیبا-هنرهای تجسمی، دوره ۱۹، شماره ۴، صص ۸۰-۶۷.
- کاظم پور، مهدی؛ محمدزاده، مهدی و شکری پور، شهریار. (۱۳۹۹). تحلیل نمادشناسی نقوش سنگ مزارات اسلامی موزه شهر اهر، هنرهای زیبا-هنرهای تجسمی، دوره ۲۵، شماره ۱، صص ۸۶-۷۱.
- گرین، ویلفرد؛ ویلنگهام، جان؛ مورگان، لی ولیر، ارل. (۱۳۷۶). مبانی نقد ادبی، ترجمه فرزانه طاهری، تهران: نیلوفر. لوی استروس، کلود. (۱۳۷۶). اسطوره و معنا، ترجمه شهرام خسروی، تهران: مرکز.
- نجیبی، جعفر. (۱۳۶۲). مجسمه سازی و سمبل های انسانی، قاموس، شماره ۲، صص ۱۵۸-۸۹. هویان، آندرانیک. (۱۳۸۱). ایرانیان ارمنی، تهران: دفتر پژوهش های فرهنگی.
- یونگ، کارل گوستاو. (۱۳۵۲). انسان و سمبل هایش، ترجمه ابوطالب صارمی، تهران: پایا.

Typology of Armenian Tombstone Signs of Khoysan Olya's Cemeteries (Village of Fereydunshahr in Isfahan Province)

Ruhollah Rahmani, MA in Handicrafts, Faculty of Applied Arts, Art University, Tehran, Iran.

Zabihollah Bakhtiari, MA in Archeology, Archaeological Department, Bu- Ali Sina University, Hamedan, Iran.

Homayoon Momeni, MA in Archeology, Archaeological Department, Faculty of Literature and Humanities, Shahid Beheshti University of Tehran, Iran.

Mehdi Amraei, PhD of Comparative and Analytical History of Islamic Art from Shahed University, Faculty member of Semnan University, Iran.

Received: 2021/10/12 Accepted: 2022/04/17

Throughout history, the land of Iran has been home to various ethnicities and religions. This proximity to the Armenian Christians, from the Safavid era onwards, has been well reflected in their Masonry art and has led to the creation of common artistic elements. Evidence to this claim is the Armenian historical and illustrative tombstones in the village of Khoysan Olya of Fereydunshahr in Isfahan. One of the most important things that always have secrets from the depths of history are the writings and drawings of the tombs that tell about beliefs and thoughts. Treasures, that like a written document, contain many hidden truths. In the village of Khoysan Olya in Fereydunshahr, there are four historical cemeteries in three places of the village; called the lower neighborhood, the middle neighborhood and the upper neighborhood, which is for the burial of the Armenians in the region. Of these four cemeteries that have been nationally registered, three cemeteries have the most tombstone motifs, many of which are common in the cemeteries, and in some cases, each cemetery has its own motifs. The existence of three churches in this village is one of the unique cases in Iran, which itself indicates the growth of art and architecture in this region. The time period and antiquity of the illustrated graves that are the subject of **research** is from the Qajar era onwards, and the date of some of the few examples, which often have only an inscription and do not have any painting, dates back to the Safavid period. The treasure of unknown motifs of the four historical Armenian cemeteries of this village can be divided into two categories: illustrations and inscriptions. The aim is to recognize the various signs and symbols of the past Armenians of the region. These signs in the form of engravings on tombstones contain unspoken facts from the depths of history. This research is an attempt to find answers to these **questions**: 1- What are the visual signs of Armenian tombstones in the Khoysan Olya's cemeteries of Fereydunshahr? 2- What are the technical, aesthetic and conceptual features of the Armenian tombstones of Khoysan Olya? The research **method** is descriptive-analytical and the method of collecting information is a combination of library-documentary and field resources and the method of data analysis is qualitative. The **results** of the research show that the motifs of these tombs include all kinds of human, animal, plant, symbolic motifs and livelihoods of the people of the time. The theme of the motifs can be explored in several groups of decorative, religious and practical tools; decorative in

order to beautify the tombstone, religious including motifs related to the religion of Christianity and practical tools such as tools and means of livelihood of the deceased. These motifs are surrounded by architectural elements. This architectural space includes elements such as columns, capitals and arches, which are rooted in Armenian art and architecture. In many cases, people stand on a flat platform in group formation. In fact, the cemeteries of the region can be called an exhibition of stone portraits. The motif of the couple (husband and wife) and the motif of occupations such as carpet weaving are also found in abundance. By the number of human images, the motifs show that the graves are one-person, two-person, three-person and sometimes four-person. Animal motifs are more limited in number and variety than other motifs and mostly include animals such as rams, horses, and pigeons. The pattern of the tree of life is the most significant plant of the tombs of the region. In terms of construction techniques, unlike most Muslim tombstones, these works are mostly horizontal; large monolithic cubic stones that are sometimes not more than half a meter high in the ground and are placed on it. Patterns are seen on the horizontal surface and sometimes on the vertical surface of the cube's wall. The general characteristics of the Christian sculptural art of the region include: looking from the front or the whole image (full body and legs in profile), big eyes, joined eyebrows, showing hand gestures, attention to detail, gender distinction and induction of transcendental and religious atmosphere. Narration and showing jobs are of special importance in these graves. The types of concepts in the tombstones are inspired by the life of the deceased and in fact are a reflection of the worldly and otherworldly life of the person. For example, the most frequently carved carving on tombs is the cross, and after fringes, winged angels are the most important decorative element. These motifs are entirely modeled on the special Christian Armenian ornaments found in their churches. In general, it can be said that manifestations of the art of Christian Armenian painting in the church, book decoration and painting have been depicted in all their artistic elements, including the carvings of tombstones.

Keywords: Typology, Tombstone, The Armenian, Cemetery, Khoygan Olya

- References:** Babaian, Ani, (2007), New Julfa Arts, Peyman Magazine, No. 40, pp. 168-183.
 Barati, Bahareh and Afrough, Mohammad, (2011), Reflection of job symbols and signs in Armenian tombstones with emphasis on watercolor paintings of Julfa Museum of Isfahan, Book of the Month of Art, No. 156, pp. 76-86.
 Chevalier, Jean and Gheerbrant, Alain (2004), A Dictionary of Symbols, translated by Soudabeh Fazayeli, Tehran: Jeyhoon.
 Cirlot, Juan Eduardo, (2013), A dictionary of symbols, translated by Mehrangiz Ouhadi, second Edition. Tehran: Dastan.
 Derhuhanian, Hartun, (2000), History of Julfa of Isfahan, translated by Leon Minasian and Mohammad Ali Mousavi Faridani, Isfahan: Zande Rud.
 Green, Wilfred; Willingham, John; Morgan, Lee and Lieber, Earl, (1997), Fundamentals of Literary Criticism, translated by Farzaneh Taheri, Tehran: Niloufar.
 Hagh Nazarian, Armen, (2006), Armenian Churches of New Julfa, Isfahan, translated by Narcissus Sohrabi Malayosef, Tehran: Academy of Arts.
 Hovian, Andranik, (2002), Armenian Iranians, Tehran: Cultural Research Office.
 Jahanmard, Bahareh and Valibeig, Nima, (2019), A Study on the Proportions and Composition of the Tombstones Containing Angelic Motifs in Isfahan's New Julfa Cemetery, Negreh Quarterly, Volume 14, Number 52, pp. 53-67.
 Jung, Carl Gustav, (1973), Man and his symbols, translated by Aboutaleb Saremi, Tehran: Paya.

- Kazempour, Mehdi; Mohammadzadeh, Mehdi and Shokrpour, Shahriyar, (2020), The Iconography analysis of the Islamic Period Grave Stones in Ahar Museum, *Fine Arts-Visual Arts*, Volume 25, Number 1, pp. 71-86.
- Khazaieli, Mohammad-bagher, (2008), The situation of Armenians in the era of Shah Abbas I, *Research Journal of History*, No. 10, pp. 1-20.
- Khodadadi, Ali; Safikhani, Nina and Ahmadpanah, Seyed Abutrab, (2018), A Comparative Study of the Motif of the Angel in the Armenian Tombstone and Takht-e fouldad of Isfahan, *Fine Arts-Visual Arts*, Volume 23, Number 3, pp. 83-92.
- Khosronejad, Pedram, (1998), Tombstones from the Point of View of Art anthropology, *Art Month Book*, No. 1, pp. 23-26.
- Levi-Strauss, Claude, (1997), *Myth and Meaning*, translated by Shahram Khosravi, Tehran: Center
- Najibi, Jafar, (1983), *Sculpture and human symbols; A Study on the Tombstones of Azerbaijan*, Ghamous, No. 2, pp. 89-158.
- Safikhani, Nina; Ahmadpanah, Seyed Abutrab and Khodadai, Ali, (2014), Semiotics of tombstones in the Takht-e Fouldad cemetery in Isfahan, *Fine Arts-Visual Arts*, Volume 19, Number 4, pp. 67-80.
- Shahmandi, Akbar, (2013), A Comparative Study and Comparison of Tomb Water Basins in the Graves of Takht-e Folad and the Armenians of Isfahan, *Fine Arts-Visual Arts*, Volume 18, Number 1, pp. 33-44.